

Darybos ir etimologijos santykis lietuvių toponimikų darbuose

DALIA KAČINAITĖ

Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

El. paštas: daliakacinas@yahoo.com

Straipsnyje aptariamas etimologijos ir darybos santykis lietuvių toponimikų darbuose. Remiantis onomastikoje susiformavusia nuostata, kad bendrinis ar tikrinis žodis, su kuriuo yra susiejamas etimologizuojamas toponimas, yra pastarojo etimonas, galima teigti, kad toponimų struktūrinė analizė nepaprastai glaudžiai susijusi su toponimų etimologine analize. Vis dėlto suvesti toponimų darybos analizę į jų etimologinę analizę arba atvirksčiai taip pat negalima.

Raktažodžiai: darinys, darybos opozicija, etimologija, pamatinis žodis, toponimai, žodžių daryba

Lingvistinėje literatūroje vyraujanti nuostata, kad tarp etimologijos ir žodžių darybos¹ yra glaudus abipusis ryšys, šiandien abejonių niekam nekelia. Taigi šio straipsnio tikslas – aptarti etimologijos ir darybos, kaip savarankiškų kalbotyros disciplinų, ryšį bei autonomiškumą toponimikos tyrimuose lyginant su bendrinių daiktavardžių tyrimais.

XIX a. pab.–XX a. pr. etimologija daugiausia rėmėsi lyginamosios fonetikos nustatytais sistemingais garsų kitimų dėsniais, kitas kalbotyros disciplinas palikdama nuošalyje. To meto etimologai laikėsi nuostatos, kad nustatant žodžių giminystę svarbiausia susekti fonetinius atliepinius giminėse kalbose ir ne itin paisyti reikšminių žodžių ryšių. Jaunagramatikų etimologų teorija modifikuota trečiajame XX a. dešimtmetyje naujai besiformuojančios kalbotyros krypties – struktūralizmo – atstovų. Pastarieji teigė, kad kalba – funkcinė sistema, t. y. kalboje visi elementai ir reiškiniai yra tikslingi, atliekantys tam tikrą funkciją. Anot struktūralistų, kiekvienas kalbos elementas ar reiškinys analizuojamas ne kaip savarankiškas, bet

¹ Straipsnyje aptariamas etimologijos ir žodžių darybos plačiąja prasme, t. y. tiek diachroninės, tiek synchroninės žodžių darybos, santykis. Teoriškai tai visiškai įmanoma, t. y. teoriškai galima kiekvieno žodžio etimologinė analizė. To neneigia ir etimologai, nors tikroju etimologijos tyrinėjimų objektu laikomi žodžiai, kurių kilmė sinchroniškai nėra aiški, o dariniai, kurių darybos struktūra tebėra visiškai aiški, etimologus domina tiek, kiek jie padeda išaiškinti etimologizuojamųjų žodžių pamatinius žodžius (Urbutis, 1981: 12). Straipsnyje aptariamas santykis tarp etimologijos ir žodžių darybos plačiąja prasme, nes tikriniai žodžiai (tiesiogiai ar netiesiogiai) kilę iš apeliatyvų (Vanagas, 1964: 212), vadinasi, etimologijos ir žodžių darybos, kaip savarankiškų kalbotyros disciplinų, ryšys bei autonomiškumas apeliatyviniu lygmeniu, kiek tai leidžia toponimų specifiškumas, atsispindi ir toponimikos tyrimuose, daugelyje kurių analizuojami ne tik vietovardžiai, kurių kilmė ne visai aiški, o daryba nėra „skaidri“, bet ir etimologiškai aiškūs ir sinchroniškai aiškų derivacinį ryšį su pamatiniu žodžiu turintys toponimai.

kaip sistemos vienetas. Šis tikslas tapo centrine visų kalbotyros šakų (taip pat ir etimologijos) ašimi. Etimologai teigė, kad nustatinėjant žodžio etimoną, pagal situaciją reikėtų remtis ne tik fonetinėmis (dėsningais garsų pakitimais), bet ir semantinėmis analizės priemonėmis (reikšminiais ryšiais). XX a. trečiajame dešimtmetyje susiformavusios nuostatos, kad žodžio kilmė laikoma visiškai išaiškinta tik tada, kai parodoma etimologizuojamojo žodžio fonetinė, morfologinė ir reikšmės giminystė su etimonu, tebesilaiko ir šių dienų lingvistai (Откупщиков, 2001: 16–35; Топоров, 1960: 44–59; Urbutis, 1981: 11–15; Барбот, 1984: 6–11). Taigi įgyvendindami etimologinės analizės tikslus ir uždavinius dabar etimologai remiasi ne tik lyginamosios fonetikos nustatytais sistemingais garsų kaitos dėsniais, bet ir semasiologijos konstatuotomis reikšmių raidos tendencijomis bei žodžių darybos duomenimis.

Žodžių daryboje susiformavusi nuostata, kad dariniu laikomas žodis, kuris formaliai ir semantiškai pamatuojamas kitu, t. y. pamatiniu, žodžiu². V. Urbutis darybos opoziciją³ tarp darinio ir pamatinio žodžio laiko svarbiausiu ir pagrindiniu, lemiančiu žodžio pripažinimą dariniu, požymiu. Laikantis šios nuostatos žodžiai, neturintys semantinio pamatavimo, bet turintys formalųjį pamatavimą, arba atvirkščiai, darybos opozicijos kaip darinys ir pamatinis žodis nesudaro, t. y. pirmasis nelaikomas dariniu, o antrasis – jo pamatu (Urbutis, 1978: 65–95). Taigi pirmasis pirmosios darybos pakopos analizės uždavinys – nustatyti, ar nagrinėjamas žodis formaliai ir semantiškai pamatuojamas kitu žodžiu ar ne, t. y. ar žodis yra darinys.

Šis žodžių darybos analizės uždavinys atliepia vieną svarbiausių etimologinės žodžių analizės uždavinių: išaiškinti, iš ko žodis tiesiogiai yra padarytas, koks semantinis ir formalus ryšys tarp etimologizuojamojo žodžio ir jo etimono. Darybinės analizės uždavinys etimologijoje – nustatyti etimologiškai analizuojamo žodžio (aišku, jeigu šis žodis yra darinys) giminystę su bendrašakniu žodžiu, t. y. išsiaiškinti, ar etimologiškai analizuojamas žodis, darybos požiūriu numanomas darinys, formaliai ir semantiškai siejasi su bendrašakniu, darybos požiūriu pamatiniu, žodžiu.

Kita vertus, etimologinės analizės rezultatai yra svarbūs žodžių darybai. S. Ambrazas teigia, kad „etimologinė žodžio analizė neretai padeda rekonstruoti ir darybos tipų senąją struktūrą, jų darybos reikšmę ir santykius tarp darybos kategorijų“ (Ambrazas, 1993: 18). Žodžiai *kálnas*, *klúonas* „molinis klojimo grindinys“ (LKŽ VI: 175–176), *lieknas* „lanka, įlinkimas, dauba“ (LKŽ VII: 418), *pienas*, *plónas* „asla, padas, grendymas“ (LKŽ X: 302) diachroninės žodžių darybos požiūriu yra priesagos *-no- vediniai, turintys veiksmo rezultato reikšmę (Ambrazas, 1993: 94). Pastarųjų vedinių, skirtingai nei sinchroniškai aiškios struktūros derivatų, pamatinius žodžius nustatyti nėra paprasta. Tik atlikus kiekvieno jų individualią etimologinę analizę, t. y. pasekus kiekvieno jų atsiradimo kelią, nustatčius leksemą, iš kurios žodis tiesiogiai padarytas, išaiškinamas pamatinis žodis, tapatus etimonui. Kiekvieno žodžio individuali etimologinė analizė iškelia šiai žodžių grupei būdingus bendrus bruožus, pagal kuriuos diachroninės žodžių darybos požiūriu visi jie yra priesagos *-no- vediniai, turintys veiksmo rezultato reikšmę, ir darybiškai analizuojami kaip grupė žodžių su vienodomis darybos priemonėmis ir ta pačia darybos reikšme.

² Tokios nuostatos laikosi ir sinchroninės, ir diachroninės žodžių darybos tyrėjai. Kadangi darybos santykis (motyvacija) nustatomas tik sinchroniškai, tai vienu svarbiausių istorinės žodžių darybos tyrimo etapų laikomas atskirų sinchroninių pjūvių lyginimas (Ambrazas, 1993: 17).

³ Santykis tarp darinio ir pamatinio žodžio gali būti įvardijamas įvairiai: darybos opozicija, pamatavimo (fundacijos) santykis ar tiesiog darybos santykis (Urbutis, 1978: 66).

Toponimai, kaip jau minėta, tiesiogiai ar netiesiogiai yra kilę iš bendrinių žodžių (Būga, 1961: 513; Vanagas, 1970: 20) ir, kaip ir apeliatyvai, priklauso tai pačiai kalbos daliai – daiktavardžiams. Remiantis šia teorija galima teigti, kad toponimikoje vietovardžių darybinės analizės duomenys svarbūs etimologinei toponimų analizei ir atvirkščiai, o bendrinių žodžių etimologinės ir darybinės analizės dėsningumai yra būdingi ir šiai klasei, suprantama, kiek tai leidžia toponimų specifiškumas. Lietuvių lingvistinėje literatūroje šiuo klausimu aiškia poziciją išdėstė A. Vanagas (Vanagas, 1970: 6–27)⁴.

Lietuvių toponimikoje yra susiformavusi tradicija vietovardžius pradėti tirti nuo jų darybinės analizės, kuri išaiškina vietovardžių struktūrą ir jų giminystę su kitais onimais arba apeliatyvais, be šio etapo neįmanomas vietovardžių kilmės aiškinimas. Ši tendencija pastebima jau K. Būgos bei A. Salio⁵ darbuose, kurie toponimus tyrė etimologiniu aspektu. Kalbininkai, aiškindami vieno ar kito toponimo kilmę, pirmiausia nurodo, iš ko vietovardis yra sudarytas, kokia jo struktūra. Kad darybinė vietovardžių analizė – etapas, be kurio neįmanomas vietovardžių kilmės aiškinimas, nes darybinė analizė jau yra etimologijos pradžia, taip pat teigia L. Bilkis ir M. Razmukaitė (Bilkis, 1998: 31; Razmukaitė, 1998: 4).

Visi vietovardžiai (kaip ir asmenvardžiai) yra laikomi dariniais, nes visi jie yra sudarę iš bendrinių žodžių arba kitų onimų onimizacijos arba tranسونimizacijos būdu. A. Vanagas, darybiškai analizuodamas lietuvių vandenvardžius, sukūrė struktūrinę-gramatinę hidronimų klasifikaciją, kuri taikoma ir kitoms (helonimų, oikonimų, oronimų ir t. t.) toponimų klasėms.

Pagal struktūrinę-gramatinę lietuvių toponimų klasifikaciją vietovardžiai skirstomi į dvi grupes: pirminius ir antrinius toponimus.

Pirminiais vadinami toponimai, kurie toponimizacijos ar transtoponimizacijos procese įgijo nominatyvinę funkciją, bet neįgijo naujų, formalių darybinių požymių. Tai darybos požiūriu specifiniai toponimai, kurie neatitinka bendrinių žodžių darybos reikalavimų, nes greta semantinio pamatavimo neturi formalaus pamatavimo. Pagal savo struktūrą pirminiai toponimai darybos požiūriu yra vienodi, pvz.: **Adomáitis** ež. Mlt < *Adomáitis* avd.; **Aleñinkai** ež. Imb < *Aleñinkai* k. Imb; **Ambraziūnai** kln. Pjs < *Ambraziūnai* k. Pjs; **Apskritàsis** kln. Lln, Šlv < *apskritàsis*, -óji; **Báltas** ež. Smal, Vp, Žsl < *báltas*, -à; **Barabōnas** kln. Alv, Jnš, Smal, Vp < *barabōnas* „būgnas“ (LKŽ I: 650); **Bėržabalė** kln. Srj < *Bėržabalė* b. Srj; **Būdvielis** up. Brb < *Būdvielis* k. Skrd; **Dáujotas** up. Grz < *Dáujotas* avd.; **Raudà** ež. Krtv, up. Krtv, Rdn < *raūdas*, -à „rausvas, -a, sargas, -a“ (LKŽ XI: 248); **Sirvėdis** ež. Mlt < *Sirvėdis* avd.; **Ungurys** ež. Sem, up. Varn, Vvr < *ungurys*; **Žirnis** ež. Šd < *žirnis*⁶. Šie vietovardžiai neturi formaliųjų darybos požymių, kuriais skirtųsi nuo pamatinio žodžio, todėl

⁴ A. Vanago teigimu, kiekvienas savarankiškas žodis turi semantinį turinį ir vartojimo sferą. Turinio ir vartojimo sferos santykis yra atvirkščiai proporcingas: kuo skurdesnis, abstraktesnis turinys, tuo platesnė vartojimo sfera, ir atvirkščiai: kuo turtingesnis, konkretesnis, mažai abstrahuotas semantinis turinys, tuo siauresnė vartojimo sfera (plg. *mėdis* – *alksnis*). Semantinio turinio konkretėjimas tikrinuose žodžiuose yra pasiekęs absoliučią ribą – toliau konkretėti neįmanoma – ir įvardija tik vieną objektą. Taigi nors bendriniai žodžiai ir yra tikrinių atsiradimo pagrindas, tačiau onimizacijos proceso metu jie įgyja požymių, keičiančių jų ypatybes: 1) jie negali reikšti sąvokos, 2) bendrinis žodis onimizacijos proceso metu netenka turtingo semantinio turinio, 3) kalboje atlieka nominatyvinę (įvardijimo) funkciją.

⁵ K. Būga, *Rinktiniai raštai*, V., 1961, t. 3; A. Salys, *Rinktiniai raštai*, t. 2: *Tikriniai vardai*, Roma, 1983.

⁶ Pavyzdžiai straipsnyje pateikiami iš L. Bilkio, A. Vanago darbų bei straipsnio autorės surinktos medžiagos disertacijai „Lietuvių oronimų daryba: priesaginiai ir sudurtiniai oronimai“.

tolesnis jų klasifikacijos pagrindas yra ne darybos formantas, būdas ar tipas, o: 1) pamatinio žodžio morfologinis statusas (daiktavardiniai (*Adomaitis* ež., *Alelninkai* ež., *Ambraziūnai* kln., *Barabonas* kln., *Bėrzabalė* kln., *Būdvielis* up., *Daujotas* up., *Sirvydis* up., *Ungurys* ež., *Žirnis* ež.), būdvardiniai (*Apskritasis* kln., *Baltas* ež., *Rauda* ež.)); 2) pamatinio žodžio leksinis statusas (iš augalų pavadinimų (*Žirnis* ež.), iš gyvūnų pavadinimų (*Ungurys* ež.), iš įvairių daiktų pagal panašumą pavadinimų (*Barabonas* kln.) ir t.t.), iš onimų: asmenvardžių (*Adomaitis* ež., *Daujotas* up., *Sirvydis* up.), toponimų (*Alelninkai* ež., *Ambraziūnai* kln., *Bėrzabalė* kln., *Būdvielis* up.)). Onomastikoje susiformavusi nuostata, kad dažniausiai toponimų (kaip ir asmenvardžių) kilmė laikoma išaiškinta tuomet, kai surandamas apeliatyvas arba tikrinis žodis, iš kurio toponimas yra kilęs (plg. Подольская, 1978: 166–167)⁷, leidžia teigti, kad pirminių toponimų struktūrinė analizė nepaprastai glaudžiai susijusi ir netgi tam tikra prasme analogiška pirminių toponimų etimologinei analizei, nes: 1) pamatinis žodis paprastai tapatus etimonui; 2) pirminių toponimų klasifikacija pagal pamatinio žodžio leksinį statusą yra ne struktūrinė, o semantinė (Топоров, 1963: 228), o pagrindinė sąlyga toponimo semantikai paaiškinti yra etimologija⁸. Nagrinėjant toponimus darybiškai klasifikacija pagal pamatinio žodžio leksinį statusą pateikiama todėl, kad būna atvejų, kai nuo vietovardžių darybos pamato leksinio pobūdžio gali priklausyti kai kurios vietovardžių struktūrinės ypatybės (plg. Razmukaitė, 1989: 139). Kadangi pirminiai toponimai toponimizacijos ar transtoponimizacijos procese neįgyja naujų formalių darybinių požymių, į grupes pagal pamatinio žodžio leksinį statusą skiriami grynai pagal praktinius (populiarinimo) motyvus (Vanagas, 1970: 29). Nors šios grupės toponimų struktūra sinchroninės žodžių darybos požiūriu atrodo aiški, tačiau klasifikacija pagal pamatinio žodžio leksinį statusą neretai reikalauja išsamesnių etimologinės pirminių vietovardžių analizės rezultatų, nes ir aiškia struktūrą turintys vietovardžiai gali būti siejami ne su vienu apeliatyvu ar toponimu, bet su keliais⁹, pvz.: *Blendā* up. Msn; *Blėnda* ež. Šr – plg. *blinda*, *blendė* „gluosnių rūšis (*Salix caprea*)“ (LKŽ I: 918–919) ir *blėsti*, *blendžia*, *blendė* „niauktis, blaustis; giedrytis, švisti“ (LKŽ I: 904–905); *Burkštinas* up. Krtn – plg. *burkštinas* „avinai“ (LKŽ I: 1190) ir *burkštinas* „gintaras; tokia žolė“ (LKŽ I: 1190); *Sākalas* up. Šlv – plg. *sākalas* ir *Sākalas* avd.; *Žvirblis* up. Gdr, Rdn, Vlkj – plg. *žvirblis* ir *Žvirblis* avd.; jų tikrą versiją įrodyti šiandien yra sudėtinga, o kartais galimi tik įtikimesni spėjimai. Siekiant objektyvesnio toponimų vertinimo pastarojoje klasifikacijoje, vietovardžiai įtraukiami į platesnį toponiminį kontekstą, t. y. pereinama į etimologinę analizę.

Laikantis nuostatos, kad toponimų kilmė laikoma išaiškinta tuomet, kai surandamas apeliatyvas arba tikrinis žodis, iš kurio toponimas yra kilęs, tolesnę žodžio kilmę pa-

⁷ Tiksliai suformuluotų toponimų kilmės aiškinimo principų teoriniuose onomastikos darbuose nėra. Tačiau niekas neabejoja, kad toponimus, kaip ir apeliatyvus, galima vertinti kilmės požiūriu. Onomastų teigimu, toponimų kilmės aiškinimo atveju svarbiausia nustatyti ir įvardyti apeliatyvą arba kitą tikrinį žodį, su kuriuo toponimas yra siejamas arba iš kurio etimologizuojamas toponimas kildinamas, tolesnę apeliatyvo kilmę paliekant aiškinti bendrinės kalbos etimologijos specialistams. Be to, yra akcentuojama kuo platesnio įvairios struktūros toponimų konteksto svarba. Į jį turi būti įtraukiamas, su įvairiais toponimais lyginamas ir tik tuomet kilmės požiūriu vertinamas etimologizuojamas toponimas (plg. Непокупный, 1986: 206–207).

⁸ A. Vanagas teigė, kad „būtiniausia prielaida hidronimų semantikai aiškinti yra hidronimų etimologija“ (Vanagas, 1981: 4). Pastaroji prielaida taikytina ir kitoms toponimų klasėms.

⁹ Darybinei pirminių toponimų analizei nėra svarbu, iš ko susidaręs vienas ar kitas pirminis vietovardis, pakanka aiškios toponimo struktūros.

liekant aiškinti bendrinės kalbos etimologijos specialistams, galima teigti, kad ryšys tarp pirminių toponimų struktūrinės ir etimologinės analizės yra ypač glaudus, kartais neatsiejamas, o šių analizių autonomiškumą paprastai garantuoja skirtinga tyrinėjimo metodika ir techninis darbų sutvarkymas.

Antroji struktūrinės-gramatinės klasifikacijos pagrindu skiriama toponimų grupė – antriniai toponimai. Šios grupės vietovardžiai turi kokių nors, t. y. formaliojo ir semantinio pamatavimo, darybinių požymių. Toponimai, kaip jau minėta, yra labai savita, tik jai vienai būdingų bruožų turinti leksikos dalis, ir bendrinių žodžių derivacijos dėsniai jai yra taikomi pagal tai, kokią vietą vietovardžiai užima tarp kitų žodžių. Dariniais laikomi visi toponimai, bet ne visi jie atitinka svarbiausius žodžių darybos reikalavimus. Pastarajai grupei skiriami ne tik vietovardžiai, kurie turi aiškų pamatinį žodį ir darybos formantą, bet ir vietovardžiai, kurių pamatinis žodis nėra visiškai aiškus arba jis visai neaiškus, o darybos formantas ir būdas skiriamas gretinant vietovardį su kitais bendrašakniais toponimais. Vietovardžio lyginimas su vietovardžiu yra įprastas, visuotinai priimtas ir galimas (Vanagas, 1970: 55), kai norima išskirti toponimo darybos formantą, o pamatinis žodis yra ne visai aiškus arba neaiškus.

Taigi pagal pamatinio žodžio aiškumą antriniai toponimai skiriami į tris grupes.

Pirmąją grupę sudaro toponimai – neabejotini dariniai, turintys svarbiausius žodžių darybos požymius – semantinį bei formalųjį pamatavimą. Pastarieji vietovardžiai toponimizacijos ar transtoponimizacijos proceso metu įgijo naujų formalių požymių, kurie juos skiria nuo darybos pamato, o jų semantika aiškiai remiasi pamatinio žodžio semantika, kitaip sakant, šių darinių semantinis ir formalusis pamatavimas sinchroninės žodžių darybos požiūriu yra visiškai aiškus, pvz.: *Agurki-inis* b. Onš < *aguřkas* „toks balų augalas, pelkinis žinginy (Calla palustris)“ (LKŽ I: 30); *Bagdōn-iškė* kln. Šrk < *Bagdōnas* avd.; *Barzd-ėlė* kln. Užp < *barzdà* „apatinės veido dalies plaukai; nupjautos su žeme samanų, kupstai“ (LKŽ I: 673–674); *Berž-ā-kalnis* kln. Ar, Baib, Būd, Dbk, Jdp, Pln, Všv, Žr < *bērzas* ir *kālnas*; *Bruknyň-ėlė* b. Ad < *bruknyňė*; *Dūk-iniai* b. Žm < *dūkas* „baublys (*Botaurus stellaris*)“ (LKŽ II: 803); *Krak-inys* ež. Rim, Švnčl < *krākē* „karosas (*Carassius carassius*)“ (LKŽ VI: 406); *Lank-upė* up. Prk < *lankà* ir *ùpė*; *Laum-inė* plk., rst. Vks < *lau-mė* (*laumė*); *Mendryn-ėlė* b. Dgč < *mendryňė* „nendrynė“ (LKŽ VIII: 8). Tokie vietovardžiai klasifikuojami pagal darybos būdą (vediniai (priešdėliniai, priesaginiai, galūniniai), sudurtiniai, sudėtiniai¹⁰), morfologinį pamatinio žodžio statusą¹¹ ir pamatinio žodžio leksinį statusą (iš apeliatyvų (augalų pavadinimų, gyvūnų pavadinimų, fiziografinių terminų ir t. t.), iš onimų (asmenvardžių ir kitų toponimų)). Antrinių toponimų (kaip ir pirminių) klasifikacija pagal pamatinio žodžio leksinį statusą yra ne struktūrinė, o semantinė. Pastaroji pateikiama struktūrinės analizės metu todėl, kad, kaip jau minėta, būna atvejų, kai nuo vietovardžių darybos pamato leksinio statuso priklauso kai kurios vietovardžių struktūrinės ypatybės.

¹⁰ Sudėtiniai toponimai, t. y. vietovardžiai, kurie susideda iš dviejų savarankiškų žodžių ir sudaro vieną sintaksinį junginį, turintį nominatyvinę funkciją.

¹¹ Pagal pamatinio žodžio morfologinį statusą klasifikuojami vediniai (daiktavardžių, būdvardžių, veiksmažodžių) ir sudurtiniai toponimai (dariniai iš dviejų daiktavardžių, dariniai iš būdvardžio ir daiktavardžio ir t. t.). Sudėtiniai toponimai pagal pamatinio žodžio gramatinį statusą neklasifikuojami. Jie pagal pirmojo komponento linksnį skiriami į: kilmininkinius ir kvalifikacinius (Vanagas, 1970: 21–26).

Pateikti faktai leidžia konstatuoti, kad pirmosios grupės antrinių toponimų darybos ir etimologijos analizės glaudžiai siejasi, jei laikomasi nuostatos, kad toponimų kilmė laikoma išaiškinta tuomet, kai surandamas apeliatyvas arba tikrinis žodis, iš kurio toponimas yra kilęs, t. y. darybos analizė nustato toponimo giminystę su kitais onimais ar apeliatyvais, o etimologija toponimo giminystę įrodo, patvirtina.

Antrajai grupei skiriami toponimai, kurių pamatinis žodis, vadinasi ir daryba, nėra visai aiškūs, bet kuriuos, palyginus su kitais bendrašakniais baltiškais vietovardžiais arba susiejus su apeliatyvais, galima laikyti vietovardžiais, turinčiais darybos formantą, nes, kaip minėta, vietovardžio lyginimas su vietovardžiu yra įprastas, visuotinai priimtas ir galimas, pvz.: *Alm-ajà* up. Lkm – plg. *Aļmē* up. Šlv, *Alm-uonē* up. Krpš; *alm-ēti*, *aļma*, *-ējo* „sunktis pamažu, varvėti, pūliuoti; pamažu sroventi“ (LKŽ I: 107); *Bendr-ekys* b. Kair – plg. *Bendr-ēliai* rst. Auk, *Bendr-aujā* b. Vad; *Bób-ilē* b. Vsl – plg. *Bób-inē* b. Ds; *Dub-aūsē* b. Kčr – *Dub-aīlē* b., rst. Sug; *Kīn-upis* ež. Skdv – plg. *Kinē*, *Kenā* up. Šm, *Kīnē* up. Ds, *Kin-ēlē* ež. Kdl; *kinē*, *kīnē* „pakilesnė vieta pievoje, raiste ar vandenyje; medžių ir krūmų šaknys upės krante (vandenyje)“ (LKŽ V: 811); *kinīs* „ant vandens užžėlusi pluta, liūnas; upėje ar ežere maža salelė; liūno plotelis; vandenyje augančių žolių šaknys; vandens pakraštyje augančių medžių išplautos šaknys“ (LKŽ V: 812); *Kukūl-tis* rst. Sr – plg. *kukūlis* „raugė, kūkalis (*Agrostemma githago*)“ (LKŽ VI: 810), kita vertus, plg. *kukūliai* „sriuba su tarkuotų bulvių ar miltų tešlos gumuliukais“ (LKŽ VI: 810); *Lap-ainiā* rst. Klr – plg. *Lap-īnē* rst. Kpč; *Nibr-īnē* up. Vn – plg. *Nibraī* k. Dvl, Jz; *Pal-ōnas* plk. Ilgž – plg. *Pal-angā* plk. Varn; *Piēst-inē* up. Jnšk – plg. *Piēstā* b. Lk, Žml, mš. Slk, mš., pv. Tj, pv. Dl, Mlt, *Piēst-upys* up. An, *Piēst-a-balē* b. Pn ir kt.; *piēstā* „padėtis iškėlus priekines kojas“ (LKŽ IX: 925); *Širv-intā* plk. Kn – plg. *Širva* ež. Krtv. Darinio terminas šios grupės vietovardžiams taikomas sąlygiškai, kitaip tariant, šios grupės toponimai vediniais laikomi eventualiai. Analizuojant šios grupės toponimus darybiškai nėra itin svarbu nustatyti, iš kokio žodžio tiksliai išvestas vietovardis, svarbu nustatyti aiškią baltišką šaknį ir darybos formantą, pvz.: raisto vardas *Lap-ainiā* laikomas šaknies *lap-* ir priesagos *-ainia* vediniu¹², nenurodant vieno pamatinio žodžio, nes negalima tiksliai pasakyti, iš kokio žodžio – augalo sudedamosios dalies vardo *lāpas*, gyvūno vardo *lāpē* ar iš asmenvardžio *Lapā*, *Lāpas*, *Lāpē* – padarytas helonimas, vienodos morfemos gali būti skirtingos kilmės, o tai kelia pavojų suklysti semantiškai siejant darinį su pamatiniu žodžiu.

Nustatant šios grupės vietovardžių darybą ypač svarbus kuo platesnis įvairios struktūros bendrašaknių tikrinių žodžių kontekstas, be kurio ne visuomet galima tiksliai nustatyti aiškią baltišką šaknį ir darybos formantą. Pastarasis vietovardžių darybinės analizės principas atliepia vieną pagrindinių toponimų etimologinės analizės principų: „tiksliai tuomet, kai bus jau sugretinti tarp savęs tos pačios kilmės upėvardžiai ir nustatytas geografinis jų pažinimo (išplitimo, išplatos) plotas, tegausime teisę ieškoti tiriamajam upės vardui etimologijos, kuri surandama esti tikrinio upės vardo sugretinimu su bendriniais vardais“ (Būga, 1961: 510). Vadinasi, tiek etimologinei, tiek darybinei, ypač „neskaidrios“ darybos, vietovardžių analizei yra svarbus platus toponiminis kontekstas, kuris padeda išskirti ne tik toponimo darybos formantą, bet ir nurodo galimus jo kilmės polinkius, t. y. išskiriama vietovardžio šaknis, kuri nurodo galimą vietovardžio giminystę su bendrašakniais žodžiais. Tikroji toponimo kilmė (skirtingai nei prieš tai aptartųjų vietovardžių, t. y. pirminių ir aiškų pamatinį žodį turinčių vietovardžių) tokiu atveju pa-

¹² Žr. L. Bilkis, *Lietuvių priesaginės darybos helonimai*, p. 43.

prastai nustatoma tik atlikus kiekvieno vietovardžio individualią etimologinę analizę, t. y. pasekus kiekvieno jų atsiradimo kelią, nustačius leksemą, iš kurios toponimas tiesiogiai galėjo būti padarytas.

Trečiajai toponimų grupei pagal pamatinio žodžio aiškumą skiriami vietovardžiai, kurių ne tik pamatinis žodis neaiškus, bet ir afikso išskyrimas labai abejotinas, pvz.: **Diegedā** b. Št – plg. *Diēgas* ež. Slk, *Diegē* pv. Žlv, bet gali būti ir dūrinys *Die-gedā*; **Dominink-elē** b. Ob – plg. *Dominiŋkas* avd., bet gali būti ir pakitęs dūrinys iš **Dominink-kelē*; **Kāp-aštas** plk. Akm – plg. (?) *kapaī*, *kāpas*; antra vertus, plg. *kāpaštas* „sumenkęs, liesas žmogus“ (LKŽ V: 229); **Pālt-ašiai** rst. Ktv – plg. *Pāltis* b. Kdn, *Palt-ēlēs* rst. Žž; dėl priesagos plg. *Garg-āšius* ež. Ut; **Veīzd-ega** b. Sml – plg. *Veīzdē* pv. Brž, bet gali būti ir dūrinys *Veīz-dega*; **Žaīd-agas** up. Krkn – plg. *Žand-ū-gala* up. Šd, *Žand-kýs* ež. Gdr, bet gali būti ir dūrinys *Žaīd-dagas*. Pastarųjų toponimų darybinė analizė, kaip ir prieš tai aptartųjų, nurodo vietovardžių galimą (spėjamą) giminystę su keletu onimų arba apeliatyvų. Tikslesnį šios grupės vietovardžių pamatinį žodį, kartu ir etimoną, galima išaiškinti (suprantama, jei yra tokia galimybė) tik atlikus kiekvieno toponimo etimologinę analizę.

Ne tik darybinės toponimų analizės duomenys svarbūs etimologinei vietovardžių analizei, bet ir etimologinės toponimų analizės rezultatai yra svarbūs vietovardžių darybinei analizei. Skiriant toponimus į vieną ar kitą grupę pagal pamatinio žodžio (žodžių) aiškumą sunku išvengti tam tikro subjektyvumo, tačiau stengdamiesi ieškoti bendrinių ar tikrinių žodžių, iš kurių tiesiai gali būti kilę toponimai, kitaip tariant, vietovardžių darybinės analizės rezultatus labiau pagrindę jų etimologinės analizės rezultatais, galima pasiekti tikslesnių, subjektyvumo laipsnį mažinančių rezultatų, nors tai dažnai ir nėra būtina darybinei toponimų analizei. Taigi etimologinė toponimų analizė dažnai padeda išaiškinti vietovardžių pamatinius žodžius, kuriuos nustatyti dėl vietovardžių specifškumo nėra paprasta. Be to, etimologinė vietovardžių analizė neretai padeda išaiškinti sinchroniškai nebeiškios struktūros toponimų pamatinius žodžius. Dažnai tik atlikus kiekvieno vietovardžio individualią etimologinę analizę, t. y. pasekus kiekvieno jų atsiradimo kelią, nustačius leksemą, iš kurios toponimas tiesiogiai galėjo būti padarytas, išaiškinamas pamatinis žodis. Akivaizdus pavyzdys – P. Skardžiaus darbas „Lietuvių vandenvardžiai su *-nt-*; jų daryba, kilmė ir reikšmė“¹³, kuriame tiriama grupė hidronimų su darybos formantu *-nt-* darybos, kilmės ir reikšmės požiūriu, ypač gilinantis į pastarųjų darybos specifiką bei priesagos *-nt-* reikšmę. Kiekvieno toponimo individuali etimologinė analizė iškelia šiai vietovardžių grupei būdingus bendrus bruožus, pagal kuriuos diachroninės žodžių darybos požiūriu visi jie yra priesagos *-nt-* vediniai, darybiškai analizuojami kaip grupė vietovardžių su vienodais darybos afiksais.

IŠVADOS

Susiformavusi nuostata, kad toponimų kilmė išaiškinama tuomet, kai surandamas apeliatyvas arba tikrinis žodis, iš kurio toponimas yra kilęs, tolesnę žodžio kilmę paliekant aiškinti bendrinės kalbos etimologijos specialistams, leidžia teigti, kad ryšys tarp toponimų darybinės ir etimologinės analizės yra abipusis, kartais ypač glaudus. Pirminių toponimų darybinė analizė nuo jų etimologinės analizės skiriasi tik tyrinėjimo metodika ir techniniu

¹³ P. Skardžius, *Lietuvių vandenvardžiai su -nt-; jų daryba, kilmė ir reikšmė* (Lithuanian Hydronyms in *-nt-*), *Lituanistikos darbai*, 1973, t. 3, p. 9–73.

darbų sutvarkymu, nes: 1) pamatinis šios grupės toponimų žodis paprastai tapatus etimonui; 2) pirminių toponimų klasifikacija pagal pamatinio žodžio leksinį statusą yra ne struktūrinė, o semantinė, o pagrindinė sąlyga toponimo semantikai paaiškinti yra etimologija. Tą patį galima pasakyti ir apie antrinius vietovardžius, kurie sinchroninės žodžių darybos požiūriu yra neabejotini dariniai, t. y. kurių semantinis ir formalusis pamatavimas sinchroniškai visiškai aiškus. Darybos analizė nustato šių toponimų giminystę su kitais onimais ar apeliatyvais, o etimologija toponimo giminystę įrodo, patvirtina. Kiek kitokios tendencijos išryškėja kalbant apie vietovardžius, kurių pamatinis žodis ne visai aiškus arba visai neaiškus, o darybos formantas ir būdas skiriamas gretinant vietovardį su kitais bendrašakniais toponimais. Pastarųjų vietovardžių (skirtingai nei prieš tai minėtų, t. y. pirminių ir aiškų pamatinį žodį turinčių tikrinių vietų vardų) tikroji kilmė paprastai nustatoma tik atlikus kiekvieno vietovardžio individualią etimologinę analizę, t. y. pasekus kiekvieno jų atsiradimo kelią, nustačius leksemą, iš kurios toponimas tiesiogiai galėjo būti padarytas, nes darybinė jų analizė nurodo tik galimus kilmės polinkius, t. y. išskiria vietovardžio šaknį, kuri nurodo galimą vietovardžio giminystę su bendrašakniais žodžiais. Taigi etimologinė vietovardžių analizė neretai padeda išaiškinti sinchroniškai nebeiškios stuktūros toponimų pamatinius žodžius ir darybos bruožus, pagal kuriuos diachroninės žodžių darybos požiūriu jie būtų analizuojami kaip grupė vietovardžių su vienodais darybos formantais.

Gauta 2007 01 15
Parengta 2007 02 06

Sutrumpinimai

- a. – amžius
- avd. – asmenvardis
- b. – bala
- ež. – ežeras
- k. – kaimas
- kln. – kalnas
- mš. – miškas
- pab. – pabaiga
- plg. – palygink
- plk. – pelkė
- pr. – pradžia
- pv. – pieva
- pvoz. – pavyzdžiui
- rst. – raistas
- t. y. – tai yra
- t. t. – ir taip toliau
- up. – upė

Lokalizacijos nuorodos

- Ad – Adutiškis (Švenčionių r.)
- Akm – Akmėnė
- Alv – Ālovė (Alytaus r.)
- An – Anykščiai
- Ar – Ariogala (Rasėinių r.)
- Auk – Aukštādvarys (Aukštadvarės) (Trakų r.)
- Baib – Baibiai (Zarasų r.)
- Brb – Balbičriškis (Prienuų r.)

Brž – Bíržai
 Būd – Būdà (Prienu r.)
 Dbk – Debeikiai (Anykščiu r.)
 Dgč – Degučiai (Zarasų r.)
 Dl – Déltuva (Ukmergės r.)
 Ds – Dusetos (Zarasų r.)
 Dvl – Divilai (Klaipėdos r.)
 Gdr – Giedraičiai (Molėtų r.)
 Grz – Gruzdziai (Šiaulių r.)
 Ilgž – Ilgižiai (Rasėinių r.)
 Imb – Imbarė (Kretingos r.)
 Jdp – Júodupė (Rokiškio r.)
 Jnš – Jōniškis
 Jnšk – Joniškėlis (Pasvalio r.)
 Jz – Jiėznas (Prienu r.)
 Kair – Kairiai (Šiaulių r.)
 Kčr – Kačėrgiškė (Ignalinos r.)
 Kdl – Kiduliai (Šakių r.)
 Kdn – Kėdainiai
 Klr – Klėriškės (Kaišiadorių r.)
 Kn – Kaūnas
 Kpč – Kāpčiamiestis (Lazdijų r.)
 Krkn – Krekenavà (Pānevėžio r.)
 Krpš – Kraūpiškas (Uljanovas; Kaliningrādo sritis)
 Krtn – Kretingà
 Krtv – Kūrtuvėnai (Šiaulių r.)
 Ktv – Kietāviškės (Kaišiadorių r.)
 Lk – Luōkė (Telšių r.)
 Lkm – Liņkmenys (Ignalinos r.)
 Lln – Lielionys (Prienu r.)
 Mlt – Molėtai
 Msn – Mūsninkai (Širvintų r.)
 Ob – Obėliai (Rokiškio r.)
 Onš – Ōnuškis (Trākų r.)
 Pjs – Pajieslīs (Kėdainiu r.)
 Pln – Plūngė
 Pn – Panevėžys
 Prk – Priekulė (Klaipėdos r.)
 Rdn – Raudėnai (Šiaulių r.)
 Rim – Rimšė (Ignalinos r.)
 Sem – Semeliškės (Elektrėnu sav. t.)
 Skdv – Skaudvilė (Tauragės r.)
 Skm – Skiemōnys (Anykščiu r.)
 Skrd – Skriaūdžiai (Prienu r.)
 Slk – Sālakas (Zarasų r.)
 Smal – Smālvos (Zarasų r.)
 Sml – Smilgiai (Pānevėžio r.)
 Sr – Sariai (Švenčionių r.)
 Srj – Seirijai (Lazdijų r.)
 Sug – Sugiņčiai (Molėtų r.)
 Šd – Šėduvā (Radviliškio r.)
 Šlv – Šiluva (Rasėinių r.)
 Šm – Šūmskas (Vilniaus r.)
 Šr – Širvintos

Šrk – Šerkšnėnai (Mažeikių r.)
 Št – Šėta (Kėdėinių r.)
 Švncł – Švenčionėliai (Švenčionių r.)
 Tj – Taujėnai (Ukmergės r.)
 Ut – Utenà
 Užp – Užpėliai (Utenos r.)
 Vad – Vadokliai (Pėnevėžio r.)
 Varn – Vařniai (Telsių r.)
 Vks – Vieksniaĩ (Mažeikių r.)
 Vlkj – Vilkijà (Kauno r.)
 Vn – Vainutas (Šilutės r.)
 Vp – Vėpřiai (Ukmergės r.)
 Vsl – Visalaukė (Vilniaus r.)
 Vsv – Viešvėnai (Telsių r.)
 Vvr – Veiviržėnai (Klaipėdos r.)
 Žlv – Žalvariaĩ (Molėtų r.)
 Žm – Žėimis (Jonavos r.)
 Žml – Žeimėlis (Pakruojo r.)
 Žr – Žarėnai (Telsių r.)
 Žsl – Žėsliai (Kaišiadorių r.)
 Žž – Žiezmėriai (Kaišiadorių r.)

Literatūra

- Ambrazas S., *Daiktavardžių darybos raida*, V., 1993.
 Bilkis L., *Lietuvių priesaginės darybos helonimai* (daktaro disertacija), V., 1998.
 Būga K., *Rinktiniai raštai*, V., 1961, t. 3.
 LKŽ / *Lietuvių kalbos žodynas*, t. 1–20, V., 1958–2000.
 Maciejauskienė V., Dėl latvių ir lietuvių vietovardžių kilmės aiškinimo, *Onomastica lettica*, 2004, t. 2, p. 127–144.
 Razmukaitė M., Būdingesnės Lietuvos TSR oikonomų darybos priesagos, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, 1989, t. 3 (108), p. 138–147.
 Razmukaitė M., *Lietuvos priesaginiai oikonomai* (daktaro disertacija), V., 1998.
 Salys A., *Rinktiniai raštai*, t. 2: *Tikriniai vardai*, Roma, 1983.
 Skardžius P., Lietuvių vandenvardžiai su -nt-; jų daryba, kilmė ir reikšmė (Lithuanian Hydronyms in -nt-), *Lituanistikos darbai*, 1973, t. 3, p. 9–73.
 Urbutis V., *Baltų etimologijos etiudai*, V., 1981.
 Urbutis V., *Žodžių darybos teorija*, V., 1978.
 Vanagas A., Dėl hidronimų darybos nagrinėjimo, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 7: *Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida*, 1964, p. 207–220.
 Vanagas A., *Lietuvos TSR hidronimų daryba*, V., 1970.
 Vanagas A., *Lietuvių hidronimų etimologinis žodynas*, V., 1981.
 Vanagas A., Lietuvių hidronimų semantika, *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 21: *Lietuvių onomastikos tyrinėjimai*, 1981, p. 4–153.
 Варбот Ж. Ж., *Праславянская морфология словообразование и этимология*, М., 1984.
 Непокурный А. П., *Теория и методика ономастических исследований*, М., 1986.
 Откупщикова Ю. В., *Очерки по этимологии*, Санкт-Петербург, 2001.
 Подольская Н. В., *Словарь русской ономастической терминологии*, М., 1973.
 Топоров В. Н., О некоторых теоретических основаниях этимологического анализа, *Вопросы языкознания*, 1960, № 3, с. 44–59.
 Топоров В. Н., К проблеме классификации в топонимии, *Исследования по структурной типологии*, М., 1963, с. 226–331.

DALIA KAČINAITĖ

Word formation and etymological relation in toponymic works

Summary

The fact that a close connection exists between etymology and word formation is undisputed. However, it is not purposeful to equal etymological word analysis to word formation analysis. This article is aimed at discussing the connection between etymology and formation as two independent disciplines of linguistics, as well as the autonomy in toponymic researches in comparison to common noun analysis as toponyms directly or indirectly derived from common words and belonging to the same part of speech, i.e. nouns, as appellatives. Therefore, *a priori* it could be claimed that some peculiarities of common words are typical of toponyms, too.

The main aim of the first stage of common word formation is to identify whether a word can be formally and semantically measured by another word which reflects one of the main objectives of etymological word analysis, i. e. word origin and the semantic and formal connection between the etymologized word and its etymon. Etymological analysis of appellatives often helps to reconstruct the old structure of formation types, formation meanings and the connection between formation categories. The indicated reasons allow to state a close relation between formation and etymological noun analysis.

In Lithuanian toponymy, place-names are researched first of all by employing their formation analysis.

According to the structural-grammatical classification of Lithuanian toponyms, place-names are divided into two groups: original and secondary.

The structural analysis of original toponyms is closely related to the etymological analysis of original toponyms for the following reasons: 1) usually a base word is identical to the etymon; 2) the classification of original toponyms based on the lexical status of a base word is not structural, but semantic, and the main condition to explain the semantics of toponyms is etymology.

While the formation analysis of secondary toponyms identifies a toponym's relation to other onyms or appellatives, a toponym's etymology proves this relation. Moreover, while trying to identify the morphemic structure of most place-names belonging to this group it is very important to have the context of conjugated proper words with very different structured conjugates as this context reflects the principle of the etymological analysis of toponyms.

In conclusion, it could be stated that the formation analysis of place-names is a stage indispensable for explaining the origin of place-names, as the formation analysis is the beginning of etymology.